

УДК 811. 161. 2'373.3

**МОВНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ОБРАЗ ЖІНКИ
В УКРАЇНСЬКІЙ ФРАЗЕОЛОГІЇ
(ВНУТРІШНІ ЯКОСТІ)**

Стефанець І.В., Свердан Т.П.

Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича, Чернівці, Україна

У статті розглянуто особливості функціонування українських фразеологізмів, що характеризують внутрішні якості жінки.

Ключові слова: фразеологія, фразеологічна одиниця, мовно-психологічний образ, жінка, внутрішні якості.

У гендерному аспекті – актуальному й популярному сьогодні – фразеологію досліджують А. Емірова [1], В. Коваль [2], В. Кравець [3], А. Левін-Штайнманн [4] та ін. Проте говорити про становлення самостійного розділу лінгвістичної гендерології, так званої “фразеологічної гендерології, або гендерної фразеології” (за А.Еміровою [1, с. 165]) ще рано.

На сучасному етапі розвитку гендерної галузі знання важливим є розуміння поняття гендерних ролей: “...Гендер (соціальна стать, тобто стереотипні, закріплені у свідомості носіїв мови уявлення про стосунки між статями) у слов'янській етнофразеології – фразеологізми, генетично пов'язані зі сферою народної культури” [2, с. 82]. Тобто, це одиниці, що описують міжстатеві стосунки, які охоплюють норми поведінки, вимоги до зовнішнього вигляду та внутрішніх якостей і які формувалися із розвитком української культури та побуту й були відбиті в усному мовленні, а пізніше відтворювались автоматично. Отже, гендер (гендерні ролі) – це історично зумовлені критерії поведінки партнера (жінки або чоловіка) загалом. Метою нашого наукового пошуку є змалювання засобами української фразеології мовно-психологічного образу жінки, зокрема її внутрішніх якостей, із урахуванням категорії гендеру.

Українська фразеологія є тим джерелом, з якого можна почерпнути чи не найбільше відомостей про функції та особистісні характеристики української жінки, ставлення до неї тощо. Так, наприклад, наш фактичний матеріал підтверджує моральну настанову українців на те, що “на милування нема силування” (семантична група **“Перебірливість”** налічує 13 фразеологічних одиниць (далі – ФО)): *Трудно дівку силувати, як парубок не хоче. – Трудно парубка силувати, як дівка не хоче* [5, с. 261]. Дослідження В.Кравця доводять, що шлюб без кохання, який був поширений через майнову нерівність, усе ж вважали аморальним. Тому “в Україні закон вимагав добровільної згоди нареченої на укладення шлюбу” [3, с. 294].

Досить цікавим є давній звичай сватання в Україні. Дівчина під час сватання мусить *колупати піч*, якщо вона згодна вийти заміж за того парубка, якого розхвалюють свати. Спершу важко вглядіти в ритуалі колупання печі якісь гендерні корені, проте В.Коваль вважає, що основою такого етнокультурного уявлення є “розуміння печі як уособлення жіночого, дітородного начала” [2, с. 86].

Історики доводять існування права вибору жінкою нареченого, право на відмову від небажаного нареченого, рівноправний з чоловіком статус в укладанні шлюбної угоди. Тому, якщо дівчині хвалений наречений не до вподоби, то вона виносить гарбуза: *Давати (дати) гарбуза (відкоша)*[6, с. 203]; *Остатися з гарбузом*[6, с.591]; *Піти з гарбузом (гарбузами)*[6, с. 642]; *Гарбуза з'їсти (взяти, втяти)*[5, с. 186]; *Піднесли печеного гарбуза*[там само]; *Йому гарбуза дали*[там само]; *Коли б вам гарбуз не покотився*[там само] і под. Гарбуз – найпоширеніший спосіб відмови в Україні. У її різних регіонах зафіксовані й інші “гарбузи”. Так, за В. Ужченком, у бойківських говірках уживають вираз *бринзу прикітити*; на Глухівщині говорять *потягти ковша*; на Полтавщині – *піднести печеного кабана*[7, с. 87]. Гарбузи чи інші предмети-символи відмови під час сватання потаємно від сватів-невдах клали на віз чи прикріплювали під возом. Зокрема на Охтирщині Сумської області записані такі сполучення: *прив'язати віник, причепити деркача, прив'язати мітлу*; на Луганщині зафіксовані вирази *гарбузи ставити, прив'язати чайник* [там само]. Тут доречно згадати й білоруські вислови відмови, що відповідають українським: (*прачатиць дзярках*) або властиві білоруській мові (*даць гароховы вянок, пакаціць камень*) (подаємо за Ужченком 1991: с. 87 [7]).

П. Чубинський пояснює особливу дівочу перебірливість (*Й не ходи по полю, й не топчи куколю, не лупай очима, я не твоя дівчина* [5, с. 181]) родинною демократією: “Менший авторитет батьківської влади спричинив те, що дорослі дівчата користуються певною самостійністю, яка для них дуже важлива при виборі судженого. Хоча для них і важить згода батьків на шлюб, проте останні рідко примушують дочку до заміжжя з нелюбом; зазвичай необхідна її згода” [8, с. 18]. При цьому перспектива “посивіти у дівках” не була привабливою (*Сивіти в дівках*[6, с.241], *Світить волосом (сивіє)*[5, с. 184], *Сидітимеш до сідю-коси*[там само]), адже одруження – потрібний і природний крок.

Після згоди дівчини і її батьків на шлюб дівчина подає рушники, старости обмінюються хлібом, випивають “могорич”. Старший староста кладе на накритий рушником хліб руку нареченої, зверху – руку нареченого і перев'язує їх рушником (звідси, й ФО *руки пов'язати*). Опісля молода пов'язувала всіх старостів рушниками, які сама вишивала. Загалом сватання або ж обручення (заручини, полюбини, хустки, рушники, світанки, мале весілля) вважали символічним обрядом вірності. Порушення “слова” було ганебним: “Малорос взагалі гордий і самолюбивий... Він вважає образливим і те, що дівчина, яка дала слово вийти заміж, згодом відмовляє” [8, с. 22] (*Казала (обицяла), та не зв'язала* [5, с. 105]).

Існування випадків зради дівчини підтверджують фразеологізми семантичної групи “*Зрадливість*” (10 одиниць). Хоча, за І.Огієнком, “чужинні історики: візантійці, араби, німці поставили нам багато свідчень, що слов'янські жінки були дуже вірні своїм чоловікам, – усі вони дивуються такій вірності й відданості, бо в

них того не було. Імператор візантійський Маврикій у VI віці свідчить про слов'ян: "Жінки їхні чесні понад людську можливість" [9, с. 355]. Тут також доречно буде вказати, що "зрадниками і в селянському побуті майже завжди є чоловіки: любить одну, та одружується з іншою; їм нічого не варто обманути дівчину, згубити її честь" [10, с. 19]. Хоча, наприклад, фразеологізм *ускочити в гречку* "приписують" усе-таки жінкам. Припускаємо, що причиною такого "приписування" стала зрада дружини гетьмана Дорошенка з писарем Лесем: *Побігла з Леськом* [5, с. 183]. ФО *вскочити в гречку* зафіксовано вже в рукописному збірнику прислів'їв та приказок к. XVII – поч. XVIII ст., де він фігурує у повнішому варіанті: "У гречку вскочивь да вво(р)вавь" [10]. Саме це "ввірвав" вносить новий відтінок у сприйняття зазначеного вислову. "Гречка" у ньому виступає не тільки як місце дії, а і як предмет крадіжки. Тому й став цей вислів зручним образним визначенням "крадених" любовців, заборонених законом зв'язків. Крадіжка гречки не була типовим явищем, як-от крадіжка гороху, молоденькими стручками якого залюбки ласували і діти, і дорослі. Проте у низці ФО, що натякають на нешлюбні стосунки, "гречка" і "горох" ототожені: *У горох ускакнула* [5, с. 183].

Прощання із батьками та рідною оселею було найболючішим моментом українського весілля і відбите у низці фразеологізмів: *Не борони, батьку, за хату взяти* [5, с. 186]; *Не поборони, батеньку, хоч за возом побігти* [там само]; *Прощайте, пороги, що мої походили білі ноги!* [там само]; *Бувайте здорові, жили пороги* [там само] (загалом група "**Сентиментальність**" містить 13 ФО). Дівчина прощалася зі своїм дівуванням і "переходила у владу чоловіка". Тепер вона сама ставала господинею і повинна була дбати про збільшення власних статків. Тому невміння господарювати засуджувалось чи не найбільше (до групи "**Безгосподарність**" входить 23 одиниці): *Господиня: три городи, одна диня (на увесь город одна диня)* [5, с. 222]; *Знайте мене, перепічайку, що на воротях тісто висить* [там само]; *Знаєть мою матір (матінку), що хліб пекла, бо на воротях тісто* [там само]; *Пекла – бодай катових рук не втекла! Місила – бодай тряся трусил* [5, с. 251]; *Спекла Луця (Наварила Муця): не схоче (не буде) їсти і цюця* [там само]; *Зробила Луцька, що не їла цюцька* [там само]; *Ні продати, ні обміняти: краще було не брати* [5, с. 186]. Неощадливість та безгосподарність вважали більшою вадою, ніж алкоголізм: *Краще п'яниця, ніж недбалиця* [5, с. 222].

Що ж до вживання жінкою спиртних напоїв, то, за свідченнями П. Чубинського, "в шинок узагалі ходять не лише чоловіки, але й жінки і навіть дівчата. Пити горілку можна й жінкам" [8, с. 20]. Такий дозвіл відбивають і фразеологізми групи "**П'янство**", яка містить 19 одиниць, зокрема такі: *Чарочка-чепурушечка, п'є Сидорівна душечка* [5, с. 236]; *Витивай до дна, щоби велика росла* [5, с. 237]; *Чуєш, кумасю, щипочко, кришечко, кров бурякова, прищепи тютюнова (Кров бурякова, а душа часникова)* [5, с. 238]. Проте надмірний потяг до спиртного ніхто не схвалював: *Тут така, що в горілці усе б мокла* [5, с. 240]; *Коваль кує, а ковалиха у корчму йде* [10, с. 254] тощо.

Однією з основних вимог до нареченої була її цнотливість (група "**Цнотливість**" складається з 8 фразеологізмів). Її відсутність легко могла стати причиною розлучення і лягала ганьбою як на дівчину, так і на її родину: *Як не дівка,*

йди до дідька[5, с. 116]. Тому першорядним завданням для дівчини було вберегти неушкодженою дівочу цноту до одруження – саме цей момент був ключовим у визначенні під час весілля “доброчесності” дівчини: *Хоч не сильна, аби двір закрасила*[5, с. 184]. Хоча більшість вчених свідчить, що втрата цноти до весілля українкам була неприйнятною, проте семантична група “Розпуста” містить значну кількість ФО (24): *Винувата хата, що привела Гната*[5, с. 283]; *І я навчуся на сьомій дитині дівочити*[5, с. 119]; *Господи, допоможі перше на хрестини, як на коровай*[5, с.183]; *Дівочий стид до порога: аби пересягнула, а там і забула*[5, с. 182]; *Як дасть обнятися, то дасть і поцілуватися (Як ся дасть обняти, то ся дасть і поцілувати)*[там само]. Зазначимо також, що в деяких регіонах України інтимні зв’язки до одруження не були абсолютним табу і не становили загрози для майбутнього шлюбу молодих жінок. Це було своєрідне випробування майбутнього спільного життя, на кшталт сучасного громадянського шлюбу.

П.Чубинський запевняв, що українські жінки “не страждають лінивством; у них так багато роботи і така велика звичка до праці, що вони не могли набути схильності до лінощів. Причиною цього є умови життя і розподіл праці” [8, с.12]. Проте зібраний нами фактичний матеріал свідчить про цілком протилежне явище: група “**Лінощі**” налічує аж 17 ФО. На нашу думку, причиною такої розбіжності тверджень П.Чубинського і фразеологічного фактажу є, по-перше, цілковите засудження і неприйняття лінощів, а, по-друге, – нечітке розмежування понять “лінива” (*Як до діла, так і сіла* [5, с.224]; *А спатки така, що мати народила її для сну* [5, с.232]) та “хвороблива”, “слабка” (*Хирява баба – як гирява макітра* [5, с.292]).

Мабуть, рідко який фольклор, окрім українського, відображає родинні ситуації, у яких жінка домінує над чоловіком, а то й побиває його за “ледачість”. Відносна незалежність української жінки пов’язана з традиціями, що склалися через вимушену відсутність чоловіків. Адже Україна тривалий час перебувала у вирі визвольної боротьби, відбувалось формування козацтва і под., що, природно, відволікало чоловіків від рідних домівок. За цих обставин жінка змушена була брати на себе всі обов’язки забезпечення життєдіяльності сім’ї, і це не могло не позначитися на особливостях її поведінки і рисах характеру. Тому українській жінці властиві “**Хитрість**” (13 ФО) – *З бабою і дідько справу програв* [5, с.187]; *Била Хима Євдокима, пішла позивати; присудили Євдокиму ще й Химу прохати*[5, с.257]; “**Впертість**” (13 ФО) – *Уперта, як свиня*[5, с. 71]; *Їй кажеш “овес”, а вона каже “гречка”*[5, с. 72]; “**Уміння за себе постояти**” (5 ФО) – *Не плюй, бо вона й сама чвіркне* [5, с.84]; *Дала не дала, а в морду не бий*[5, с.86]; “**Метикуватість**” (9 ФО) – *Як зуміла, так і спіла (заспівала)*[5, с.133]; *За городом левада, де зібралася громада: жінка мужа продала за три копи без шага*[5, с. 188] та “**Норовливість**” (5 ФО) – *Норовиста, як кобила*[5, с. 72]; *І не говори накриво – вона зараз на цабе* [там само]. І цілком слушно зауважують Л.Омельченко та В.Стахневич, що “узвичаєний розподіл ролей на сьогодні закріплений у свідомості сучасного подружжя, оскільки він передбачає відносну рівноправність чоловіка та жінки, відповідає сучасним вимогам суспільства щодо активної участі жінок у професійних сферах” [11, с. 222].

Однією з характерних рис українки є її балакучість, порівняймо: *Муж крамар, жона крамарка: він із двора, а у жінки ярмарка (розмови)* [5, с. 188]; *Два жиди і дві*

невісти (три баби) зроблять ярмарок у місті [5, с. 169]; Як дві баби та гуска, то увесь базар [5, с. 188]; Дві баби – торг, а три – ярмарка [там само]. Семантична група **“Балакучість”** складається з 20 фразеологізмів. На підтвердження надмірної жіночої балакучості знаходимо таку думку: “Українські жінки завжди цокотухи, люблять говорити без кінця та ще й з уживанням рухів рук” Припускаємо, що саме ця риса характеру і є причиною того, що “казкотворча практика вважалася жіночою справою” [12, с. 62] та й “засобами вербальної магії володіють краще жіночі персонажі” [12, с. 101].

Погляд на жінку як на істоту із нижчим рівнем інтелекту, аніж у чоловіка, насаджується використанням таких фразеологізмів: *Перейшов на дівочий (дитячий) розум (дурний)* [5, с. 136]; *У жінки волосся довге, а розум короткий* [10, с. 250]. У статті А. Івченка “Негативна характеристика розумових здібностей людини фразеології серболужицької та української мов” (1990) знаходимо цікаву класифікацію розумових здібностей людини загалом (“дурний”, “дуже дурний”, “тупий”, “божевільний”, “зовсім не тямити у якійсь справі”, “голосно, без причини сміятися”, “заплутатися в нескладній ситуації”, “розумний”, “дуже розумний”) і виокремлюємо індивідуальну модель на позначення рівня інтелекту жінки зокрема: “дурний (-а) + як + птах = дуже дурний (-а)” [13, с. 148], приміром, *Безглузда, як синиця* [5, с. 178]. Семантична група **“Дурість”** налічує 14 фразеологізмів.

В. Коваль у статті “Слов’янська етнофразеологія в гендерному аспекті” (2005) подає перелік власне жіночих, стереотипно зумовлених, негативних рис характеру: 1) схильність до сварок (побутових); 2) схильність, розсердившись, зчиняти бучу; 3) схильність до заздрощів та пліток [2, с. 84-85]. Наш фактичний матеріал дозволяє розглядати у межах першої зазначеної групи такі риси характеру українських жінок – **“В’їдливість”** (6 ФО) та **“Метушливість”** (8 ФО), наприклад: *“Ти, Гандзю, сама знаєш, – навіщо ж мене ще питаєш?” – “Тим не зичу тобі лиха, – розкажи, будь ласка, стиха!”* (в’їдлива) [5, с. 74]; *Не хватайся, як попівна заміж* [10, с. 265]; *Як переїжджа сваха (метушлива)* [6, 2, с. 780]. У межах другої – фразеологізми зі значенням **“Крикливість, істеричність”** (22 ФО): *Лаяла, лаяла – на силу ціле село переляла* [5, с. 84]; *Оттак, матінко, лихі люди! Як напало на мене семеро перекупок, то ледве відгризлася* [там само]; *Ота ротата (пащекувата) – на все село* [5, с. 266]. Третя група зазначеної вище статті відповідає нашій семантичній групі **“Пліткарство”**, яка об’єднує 30 фразеологізмів, наприклад: *Мати на кладці (на річці) прала, та там і чула* [5, с. 147]; *Не бачила очком, то не бреши язичком* [5, с. 147]; *Брехали твоєї матері дочки, та й ти з ними* [там само]; *Це така правда, як ти попадає* [5, с. 148]. В. Коваль у вказаній розвідці зазначає: “Представники сильної статі також не позбавлені таких вад” [2, с. 85], проте ці вади вважають суто жіночим ганджем.

А. Емірова підкреслює, що “здатність ФО змальовувати негативно жінку очима чоловіка (*В баби язик, як лопатань* [5, с. 188]; *Свинка та жінка єдині права мають* [5, с. 169]; *Не довіряй коневі в полі, а жінці – вдома* [11, с. 261]) вища, аніж – негативна оцінка чоловіка очима жінки (*Як заставить по курячій, Сидір кудку-дакає* [5, с. 188]; *Хоч мужичок з кулачок, та мужня жона* [10, с. 252]; ілюстрації наші. – І.С.)” [1, с. 165]. Складається досить дивна ситуація, адже проведене нами

дослідження, зокрема студіювання народознавчої літератури, вказує на важливу (якщо не головну) роль української жінки в сім'ї: "В загальному можна сказати, що структура української родини зберегла дуже багато рис матриархальної родини. І це має далекойдучі наслідки для виховання і формування характеру української людини" [14, с.86]. Тобто, зауважуємо парадокс: норми поведінки, характер, мораль, ідеал людини, життєва настанова в українця підпорядковані нормам і цінностям, типовим для жінки. Чоловік бачить не злу (група "Злість" представлена 22 ФО: *То Язя з некла родом* [5, с.76]) та брехливу (група "Брехливість" налічує 22 фразеологізми: *Жіноцька клятьба дурно йде – так, як мимо сухого дерева вітер гуде* [5, с.97]), а тиху, лагідну, добру (на позначення таких рис фіксуємо лише 4 ФО: *Молодиця як тихес літо* [5, с.176]; *Як неба прихилила до нього* [5, с.187]).

Отже, чоловік обирає ті риси, які притаманні для жіночої свідомості. Звідси й впливає висока оцінка таких рис характеру, як добродушність, ніжність, м'якість, сердечність як "прикмет ідеальної людини" Проте вибраний нами фразеологічний матеріал репрезентує цілком протилежну картину: тематична група "Внутрішні якості" складається з двох полярних підгруп – "Негативні внутрішні якості" та "Позитивні внутрішні якості", при цьому перша підгрупа представлена 295 ФО, а друга – лише 67. Г. Лозко зазначає, що "окрема особистість не розкриває у повному обсязі національний характер. Елементами національного характеру (його складниками) можуть бути окремі соціально-психологічні риси, а не характери окремих індивідів" [15, с.80]. Тому поняття "національний характер" – це, перш за все, типові якості та особливості етнічної групи, об'єднаної спільною територією, мовною та культурно-звичаєвою історією, відмінною від інших народів. Типові, тобто притаманні більшості представників етносу. Наприклад, *Кисла Оришка* [5, с.276] – це "тонкослізка". Проте, певно, помилково було би стверджувати, що всі Оришки плаксиві. Однією з основних причин витворюваності фразеологізму, за А. Левіним-Штайнманном, є те, що "він (фразеологізм – І.С.) був створений однією людиною" [4, с.474], і зараз досить складно сказати, чи була ця людина неупереджена у своїй оцінці. Так, усна народна творчість відбиває національну самобутність етносу, проте варто пам'ятати, що такий критерій є досить суб'єктивним щодо окремих індивідів вже хоча б тому, що більшість ФО – результат незвичайних, курйозних випадків.

Список літератури

1. Эмирова А. Оппозиция "мужчина – женщина" в русской фразеологии // Грани слова: Сб. научн. ст. к 65-летию проф. В.М.Мокиенко. – М.: ООО "Изд-во ЭЛПИС", 2005. – С. 165-169.
2. Коваль В. Славянская этнофразеология в гендерном аспекте // Грани слова: Сб. научн. ст. к 65-летию проф. В.М.Мокиенко. – М.: ООО "Изд-во ЭЛПИС", 2005. – С. 82-88.
3. Кравець В.П. Історія гендерної педагогіки. Навч. посіб. – Тернопіль: Джура, 2005. – 440 с.
4. Левин-Штайнманн А. Картина мира – Род / Пол – Язык // Грани слова: Сб. научн. ст. к 65-летию проф. В.М.Мокиенко. – М.: ООО "Изд-во ЭЛПИС", 2005. – С. 469-476.
5. Українські прислів'я, приказки і таке інше. Уклад М.Номис / Упорядкув., прим. та вступна ст. М.М.Пазяка. – К.: Либідь, 2003. – 352 с.
6. Фразеологічний словник української мови / Уклад. Білоноженко В.М. та ін. – К.: Наук. думка, 1999. – Кн. 1-2. – 984 с.
7. Ужченко В.Д. Весільні фразеологізми // Укр. мова і літ. в школі. – 1991. – № 5. – С. 86-88.

8. Чубинський П. Труды этнографическо-статистической экспедиции въ в Западно-русській край / Упоряд.: Муніч Н., Серебрій В. – К.: Ред. загальнопед. газ., 2004. – 128 с.
9. Митрополит Іларіон. Форми побрання молодих // Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу: Іст.-реліг. моногр. – К.: АТ “Обереги”, 1992. – С. 357-362.
10. Климентій Зіновійв. Вірші. Приповісті посполиті / Упоряд. Німчук В.В. – К.: наук. думка, 1971. – 401 с.
11. Омельченко Л., Стахневич В. Гендерно-рольові стереотипи як чинники конфліктів у молодій сім’ї // Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє. Матеріали III Міжнарод. наук.-практ. конф. та II Міжнарод. конф. “Гендерний компонент у структурі вищої технічної освіти та природничих наук”. – К., 2005. – С. 220-225.
12. Давидюк В. Первісна міфологія українського фольклору. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – 310 с.
13. Івченко А.О. Негативна характеристика розумових здібностей людини фразеології серболужицької та української мов // Проблеми слов’янознавства. – Львів, 1990. – Вип. 41. – С. 146-149.
14. Українська душа. – К.: Фенікс, 1992. – С. 84-92.
15. Лозко Г.С. Українське народознавство. – 3-тє вид. – Х.: Вид-во “Див”, 2005. – 472

Стефанец І.В., Свердан Т.П. Языково-психологический образ женщины в украинской фразеологии (внутренние качества) / И.В.Стефанец, Т.П.Свердан // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия: Филология. Социальные коммуникации. – 2011. – Т. 24 (63), №1 Ч.2. – С. 137-143

В статтє рассматриваются особенности функционирования украинских фразеологизмов, характеризующих внутренние качества женщины.

Ключевые слова: фразеология, фразеологическая единица, языково-психологический образ, женщина, внутренние качества.

Stefanets I.V., Sverdhan T.P. Language-psychological image of a woman in Ukrainian phraseology (inner qualities) / I.V.Stefanets, T.P. Sverdhan // Scientific Notes of Taurida National V.I.Vernadsky University. – Series: Phylology. Social communications.– 2011. – V.24 (63), №1 P.2. – P. 137-143

The articles is about the peculiarities of Ukrainian idioms' functioning which characterize inner woman's qualities.

Key words: phraseology, phraseological unit (idiom), language-psychological image, woman, inner qualities.

Стаття надійшла до редакції 13 вересня 2010 року